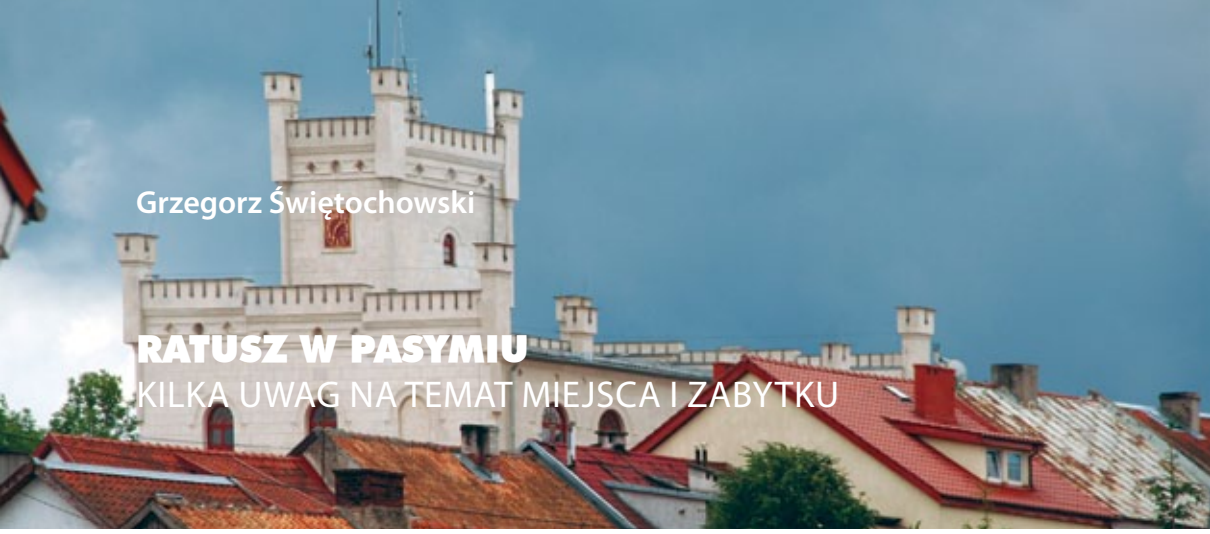

Grzegorz Świętochowski

RATUSZ W PASYMIU
KILKA UWAG NA TEMAT MIEJSCA I ZABYTKU

Artykuł powstał na kanwie badań konserwatorskich elewacji ratusza w Pasymiu prowadzonych wraz żoną Izabelą Joanną Świętochowską, konserwatorem malarstwa i rzeźby polichromowanej, w 2009 roku.

Miasto Pasym znajduje się na obszarze, na którym osadnictwo nieprzerwanie trwa od czasu środkowej epoki kamienia (8000––4000 p.n.e.). Na półwyspie Ostrów jeziora Kalwa istniało galindzkie grodzisko, tzw. Okrągła Góra (datowanie: VI–VIII wiek), które spłonęło prawdopodobnie w wyniku lokalnych konfliktów międzyplemiennych. W okresie późniejszym nowy gród wzniesiono w miejscu nowej lokacji miasta.

Początki miasta Pasym wiążą się z pierwszą fazą kolonizacji terytoriów pogranicza południowo-wschodniej Warmii i Wielkiej Puszczy. W miejscu pruskiego grodu w 1336 roku lokowano, prawdopodobnie na prawie pruskim, wieś Henrykowo. Budowę kościoła i zamku rozpoczęto w 1350 roku. We władzy Zakonu wieś i okolice znajdują się już w 1369 roku. Przywilejem wielkiego mistrza Konrada von Rothenstein z 1384 roku Henrykowo podniesiono do rangi miasta na prawie chełmińskim, otrzymując nazwę Passenheim, ale potwierdzenie ustroju nastąpiło dopiero 4 sierpnia 1386. Miasto, zajęte w lipcu 1410 przez wojska polsko-litewskie, król Władysław Jagiełło daruje dziekanowi ka-

1. Pasym, panorama miasta w XVII wieku.
Reprodukcja za: Ch. Hartknoch, Alt- und Neues Preussen, *Frankfurt; Leipzig 1684.*

pituły warmińskiej Bartłomiejowi z Boreschowa. Po I pokoju toruńskim (1411) miasto przyznano Zakonowi. Z czasem staje się ważnym ośrodkiem oporu przeciwko jego władzy. Rada miejska zgłasza akces do Związku Pruskiego. W wyniku układów II pokoju toruńskiego (1466) miasto ponownie przechodzi pod władzę Zakonu. W 1467 roku oddano je Burkhardowi z Kwerfurtu – dowódcy zaciężnych wojsk, rezydującemu na zamku w Szczytnie – jako zabezpieczenie spłaty zaległego żołdu. W okresie średniowiecznym Pasym staje się ważnym ośrodkiem lokalnego handlu i rzemiosła. Istnieje tu browar, młyn oraz wiele warsztatów rzemieślniczych. Znane są lokalne warsztaty sukiennicze.

W marcu 1520 roku miasto zajęły wojska polskie. Na mocy traktatu krakowskiego (1525) wróciło pod panowanie Zakonu, później stając się miastem książęcym w ramach tworzonych przez Albrechta Hohenzollerna Prus Książęcych. Reformacja wpływa w sposób istotny na dalsze losy miasta. Większość mieszkańców Pasymia opowiada się za nowym wyznaniem i przejmuje już na zawsze kościół farny. Mieszczan, którzy pozostają katolikami, pozbawia się własnej świątyni, na nabożeństwa muszą więc udawać się do pobliskiego Biskupca.

Pasym wyludnia się i ekonomicznie podupada, do czego również przyczyniło się jego przekazanie w formie uposażenia staroście szczycieńskiemu Janowi von Schertwitzowi, który bezwzględnie je eksploatował. Nie mniej nieżyczli-

wy dla miasta okazał się jego następca, von Dobeneck, faworyzujący wyraźnie sąsiednie Szczytno, gdzie zezwolił podzamkowej osadzie na organizowanie jarmarków. Stworzyło to nowe ognisko konfliktu, gdyż oba miasta uwikłane zostały w wieloletnie i kosztowne procesy sądowe o zachowanie przywilejów na wyrób i wyszynk piwa oraz organizowania targów i jarmarków. Sytuację ekonomiczną miasta, mimo wygranych spraw, w stopniu znacznym pogarsza pożar, który w 1583 roku strawił większość zabudowy wraz z ratuszem. Z pożogi ocalało zaledwie dziewięć domostw, zamek i kościół. Odbudowa postępuje powoli, chociaż już w 1615 roku miasto stać było na odkupienie i rozebranie zamku, z którego pozyskany materiał posłużył do obudowy domów i wzniesienia nowego ratusza.

Istotną datą w dziejach Pasymia, podobnie jak i całej prowincji, był rok 1656, w którym miasto zostaje obrabowane i spalone przez oddział pospolitego ruszenia z Mazowsza, współdziałający z korpusem hetmana Gosiewskiego w jego działaniach dywersyjnych w Prusach Wschodnich. Po tych zniszczeniach wolno podnosi się z ruin. W 1684 roku zabudowę miejską stanowiło 48 domów, 44 oficyny, 18 bud wokół rynku, 10 bud przy murach miejskich i 30 bud poza miastem. Szybko rozwijały się przedmieścia: Elbląskie i Królewieckie. Korzystne warunki osadnicze i budowlane ściągnęły do Pasymia licznych osadników z Mazowsza. Liczba mieszkańców szybko sięgnęła 800 osób. Zupełnie dobrze prosperował cech sukienniczy. Sukna pasymskie stały się znane i cenione, łatwo je było sprzedać na jarmarkach. Pasymskie jarmarki i targi przyciągały wielu kupców z pruskich i mazowieckich miasteczek. Zamożność mieszczan wzrosła na tyle, że w 1680 roku Pasym został pod względem gospodarczym sklasyfikowany na 18. miejscu spośród 48 miast pruskich. Pierwsze miejsce dzierżyły Bartoszyce, a ostatnie Szczytno. Pasym organizował rocznie aż 10 jarmarków, w tym osiem na bydło, konie, świnie, dwa jarmarki na rzeczy kramne. Co sobotę na pasymskim rynku odbywały się targi.

Końcem okresu względnej prosperity staje się panująca w latach 1709–1711 epidemia dżumy. Pasym traci około jednej czwartej populacji, która później długo nie osiągnęła poziomu z końca XVII wieku. Utworzenie tu w 1735 roku garnizonu wojskowego poprawia, co prawda, wskaźniki demograficzne, niemniej jego kondycja ekonomiczna pogarsza się. W latach 1746 i 1750 zabudowa ulega dalszej degradacji na skutek pożarów. Odbudowy prowadzone są sukcesywnie. W 1782 roku w mieście istnieje 140 domów i żyje w nim ponad 900 mieszkańców.

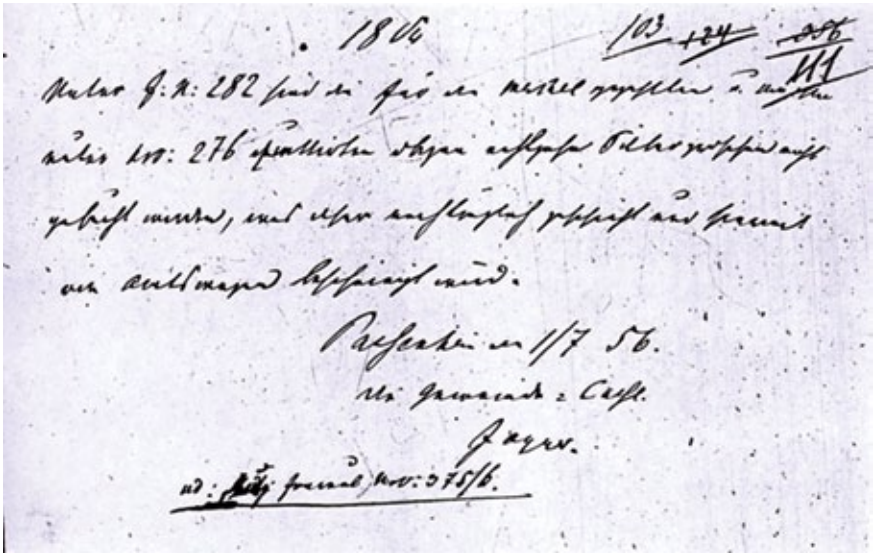
W styczniu 1807 roku miasto zajmują wojska francuskie, do których 1 lutego dołącza sam cesarz Napoleon. Grabieże i kontrybucje okresu okupacji, powtarzające się nieurodzaje w latach następnych oraz epidemia cholery w paź-

2. Babelsberg, zamek. Pocztówka z epoki. Źródło: domena publiczna: z zasobów Biblioteki Kongresu Stanów Zjednoczonych, oddział Prints and Photographs division, dostępny pod numerem ppmsca.00363.

3. Jabłonowo Pomorskie, Fredrich August Stüler, pałac Narzymskich (1854–1859). Widok współczesny. Źródło: domena publiczna https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3a/Jab%C5%82onowo-Zamek%2C_pa%C5%82ac_Narzymskich.jpg [data odczytu: 10 października 2022].

4. Jeden z dokumentów zawierających uzgodnienia z wykonawcami oraz rozliczenia i rachunki za materiały i usługi budowlane. Reprodukcja za: Archiwum Państwowe w Olsztynie, Akta Miasta Pasym.

5. Zamek Miramar, Carl Junker. Źródło: domena publiczna https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/04/CastelloMiramare.jpg [data odczytu: 10 października 2022].

dzierniku 1831 roku spowodowały zastój i postępujący upadek ekonomiczny miasta. W latach 30. i 40. XIX wieku ostatecznie ugruntowała się jego słaba pozycja ekonomiczna. Dopiero po burzliwym okresie Wiosny Ludów sytuacja powoli ulega zmianie. Prowadzone są nowe inwestycje komunalne, również o znaczeniu ogólnopaństwowym. W latach 1854–1855 wybudowano nowy ratusz, w którym ulokowano też izby i archiwum sądu grodzkiego. W roku 1856 otwarto szkołę, w tym samym roku przystąpiono do budowy drogi do Dźwierzut, a w latach następnych do Nidzicy. Kontrybucje wojenne po 1871 roku w stopniu istotnym przyśpieszyły rozwój miasta. W 1883 miasto otrzymało połączenie kolejowe z Olsztynem i Szczytnem. Postępuje ożywienie gospodarcze i wzrost zamożności ludności. Wzmaga się ruch inwestycyjny i budowlany. W latach 1873–1875 wybudowano kościół dla parafii katolickiej. W roku 1885 przeprowadzono korektę układu urbanistycznego miasta. W 1886 ulice oświetliły pierwsze lampy naftowe, a w 1887 powstały: szpital, straż pożarna oraz gazownia miejska. Sukcesywnie otwiera się nowe zakłady przemysłowe. Ulice zostają wybrukowane. Powstają nowe osiedla. W 1904 roku postawiono gmach sądu grodzkiego z więzieniem dla kobiet. W 1906 roku w mieście działa rzeźnia i kasa oszczędności. W latach 1910–1911 oddano do użytku wodociągi z wieżą ciśnień i łaźnią miejską.

Okres rozwoju miasta wyhamowały wydarzenia wojny światowej. 21 sierpnia 1914 roku zostaje zajęte przez oddziały rosyjskie armii Samsonowa, które w czasie dwudniowej okupacji dotkliwie je ograbiły. Z zachowanych przekazów wnioskować można, że w wyniku działań wojennych budynek ratusza szczególnie nie ucierpiał. Podobnie jak po II wojnie światowej, która w styczniu i miesiącach następnych 1945 roku doprowadziła do ruiny około 30% zabudowy miejskiej.

Już w średniowieczu miasto uzyskało zwartą zabudowę opartą na regularnej parcelacji, która otoczona była murem wzmocnionym dwunastoma basztami i trzema bramami: Elbląską, Królewiecką, Rybacką. Pierwszym, pełniącym rolę ratusza jeszcze w wieku XIV, był wybudowany na środku rynku dom, który służył kupcom za skład towarów, a jednocześnie stanowił miejsce obrad rady miejskiej i sądu. Nieznana jest jego forma. Również nic nie wiadomo o następnych budowlach, które ulegały zniszczeniom w wyniku kolejnych pożarów, w tym i o tej, która spłonęła w 1583 roku. Można jedynie domniemywać, że kolejny ratusz – wybudowany po 1615 roku, który nie przetrwał wydarzeń z 1656 – otoczony przybudówkami (kramami?) to wysoki budynek z sygnaturką na dachu. Widać go na rycinie przedstawiającej panoramę Pasymia w XVII wieku[1]. Obiekt następny, zniszczony w pożarze z 1750 roku, był zapewne zastąpiony zespołem sześciu budynków usytuowanych po obu stronach wąskiego

1 Zob. ryc. nr I, [za:] M. Ch. Hartknoch, *Alt und Neues Preuessen. Zwey Theile*, Franckfurt u. Leipzig: Hallervorden, 1684.

dziedzińca wewnętrznego, być może postawionych w zarysie murów wcześniejszej budowli[2].

Nie wiadomo również, w jakim stopniu budowle wcześniejsze wpłynęły na formę ratusza istniejącego w pierwszej połowie XIX wieku. Zapewne jego stan techniczny był na tyle niezadowalający, że mimo równie ważnych dla miasta potrzeb zdecydowano o jego rozbiórce i postawieniu nowego gmachu. Wybudowany w latach 1854–1855 nowy ratusz zawiera w strukturze swojej czytelne w partii piwnicznej relikty budowli wcześniejszych.

W latach 1884–1907 wykonywano remonty, z których najistotniejszymi były naprawy dachu i murów.

Ratusz w niezmienionej praktycznie formie dotrwał do późnych lat 50. XX wieku. Wprowadzone modyfikacje polegały na wymianie stolarki okiennej i zapewne drzwi głównych, co zrealizowano około 1958 roku. Być może wiązało się to z wprowadzeniem nowego okna w elewacji południowo-zachodniej[3]. Znaczące zmiany nastąpiły dopiero pod koniec i na początku dwóch następnych dekad, kiedy to przeprowadzono remont, w wyniku którego usunięto boniowania i większość detalu architektonicznego[4]. Wykonano nowe wyprawy, a całość pomalowano w kolorze różowym[5]. W ramach następnego remontu, który zapewne odbył się jeszcze w pierwszej połowie lat 70., elewacji nadano stonowany żółty kolor. Następny remont planowano we wczesnych latach 80. W 1984 roku sporządzono pomiary fotogrametryczne, z których jednoznacznie wynika, że detal architektoniczny już praktycznie nie istniał, a pozostałe jego elementy uległy znacznemu przekształceniu. Następną renowację przeprowadzono w 1993 roku. Remont zakładał między innymi odtworzenie boniowania w partii cokołowej (do poziomu gzymsu podokiennego) oraz pomalowanie elewacji w nowej kolorystyce – w gamie beży i bieli. Poprzestano na reperacji murów i nowym wymalowaniu w kolorystyce nawiązującej do pierwszej z wyżej opisanych. W 2000 roku rozpoczęto renowację zegara oraz wykonano nowe wyprawy tynkarskie, zacierając pozostałości pierwotnego wystroju. W 2008 roku wymieniono stolarkę otworową i wykonano remont głównych drzwi wejściowych. W 2011 roku zakończono remont generalny elewacji i tarcz zegara[6].

2 Zob. ryc. nr II przedstawiającą plan miasta z 1751 r., [w:] G. Michels, *Passenheim. Zeiten Einer Stadt*, Leer: Rautenberg, 1992.
3 Informacja niepotwierdzona źródłach archiwalnych. Por. ilustracje: XI, XIII, XV, XVI, XVIII.
4 Wg informacji uzyskanych na miejscu w prywatnych zbiorach znajdują się fotografie z 1966 r. przedstawiające uroczystości obchodów 1000-lecia Państwa Polskiego w Pasymiu, na tych zdjęciach w tle widać ratusz z zachowanym detalem architektonicznym.
5 Wymalowanie zgodne z projektem kolorystyki aut. techn. Piotra Cegiełko, założono również pomalowanie profili nadokiennych, co pośrednio świadczyć może, że element ten był fragmentarycznie zachowany lub przewidziano jego odtworzenie.
6 Remont prowadziła firma Rafała Grabowskiego Transfer Art-System z Wilimowa pod Olsztynem.

6. Głogów, ratusz. Źródło: domena publiczna https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/42/G%C5%82og%C3%B3w_-_Ratusz_%28zetem%29.jpg [data odczytu: 10 października 2022].

7. Pasym, ratusz około 1914 roku. Źródło: zbiory Wojciecha Kujawskiego.

Ratusz jest budynkiem wolnostojącym, usytuowanym w północno-zachodniej części rynku, do którego zwrócony jest fasadą; oś wzdłużna budynku przebiega na linii północny wschód–południowy zachód. Od strony elewacji tylnej znajduje się małe podwórko wygrodzone murem z cegły z płycinami tynkowanymi. Nawierzchnia wokół budynku to bruk kamienny z otoczaków, wtórnie przykryty asfaltem. Budynek posadowiono na planie prostokąta z ryzalitem w osi centralnej fasady. Ma zwartą bryłę, dwukondygnacjową z ryzalitem od poziomu dachu przechodzącym w kubiczną wieżę. Wzniesiono go na fundamentach z kamienia, wyżej przechodzącego w formę zakończonego odsadzką cokołu z ociosanych bloków spoinowanych zaprawą wapienno-piaskową. Od frontu w partii przyziemia umieszczono kamień węgielny, na którym wyryto datę roczną: 1855. Ściany z cegły ceramicznej obustronnie otynkowano. W piwnicy partie ścian wzniesiono z dużej cegły „gotyckiej" (31 x 13 x 6) na zaprawie wapienno-piaskowej.

Elewacje mają charakter symetryczny. Ich artykulacje poziomą wyznaczają: kamienny cokół z odsadzką, gzyms kordonowy na poziomie parapetów pierwszego rzędu okien, gzyms koronujący i wieńcząca attyka w formie krenelażu. Ten element elewacji wydzielono z lica ściany zwielokrotnionymi gzymsami kordonowymi, tworzącymi formy odsadzek. Między nimi naprzemiennie umieszczono wnęki okrągłe i rombowe, których układ wraz profilowanymi opaskami tworzy rodzaj ozdobnego fryzu. Attykę w narożnikach flankują prostokątne sterczyny wsparte na konsolach w kształcie wtopionych w mur trzonów kolumn. Elewacja frontowa w partii przyziemia jest pięcioosiowa, z półkoliście przesklepionym i profilowanym portalem w ryzalicie. Nad nim znajduje się kartusz z herbem miasta, a wyżej wsparty na konsolach balkon z balustradą, na który prowadzą drzwi w układzie biforyjnym. Na następnym poziomie układ wąskich okien występuje w układzie tryforyjnym. Elewacja tylna jest sześcioosiowa, elewacje boczne trójosiowe z attyką w układzie schodkowym.

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że struktura ścian ratusza przedstawia się następująco: mur z cegły pełnej ceramicznej na zaprawach wapienno-piaskowych pokryto tynkiem wapienno-piaskowym. W partii przyziemia wyprawy kształtowano w formie boniowania o profilowanych krawędziach flizów. W strefie piętra i wyższych kondygnacji wyprawy wykończono w sposób podobny, lecz o nieco mniejszej powierzchni poszczególnych flizów, których profil był znacznie płytszy, a powierzchnię zatarto na gładko. Gzymsy i opaski okienne i tarcz zegara wykonano z zapraw wapienno-piaskowych modyfikowanych, w technice profili ciągnionych. Formy płaskie detalu architektonicznego wykonano z narzutu, naczółki w technice profili ciągnionych – nie stwierdzono występowania rdzenia ukształtowanego w warstwie muru elewacji.

Do analizy pobrano zarówno zaprawy z warstw najstarszych, jak i warstw wierzchnich. Zaprawy najstarsze, do których istnieje domniemanie, że są oryginalne, charakteryzują się kremowougrowym odcieniem, który nadają im związki ilaste zawarte w kruszywie oraz jego kolor. Analiza ilościowa pobranych próbek wykazuje standardowe zawartości poszczególnych frakcji, dopuszczalnych również we współczesnych zaprawach murarskich.

Zasadnicze podziały elewacji ukształtowano już w 1855 roku i w zasadzie istnieją prawie niezmienione do dzisiaj. Natomiast wystrój uległ daleko idącym przeobrażeniom. Nie zachowały się oryginalne rozległe partie boniowania w poziomie parteru, wypraw tynkowych na poziomie piętra oraz znaczna część gzymsów, które przekształcono w sposób zacierający ich pierwotne profile. W kilku miejscach natrafiono na warstwy tynków wapienno-piaskowych, których odmienna struktura od warstw na nich się znajdujących sugerować mogłaby, iż pochodzą z fazy powstawania budynku lub remontów z lat 1884–1907 oraz we wczesnych dekadach XX wieku. Wszystkie przebadane warstwy wypraw i znajdujących się na nich warstw malarskich są wtórne. Powyższa uwaga dotyczy również najstarszej ze znalezionych – warstwy malarskiej (różowej) występującej zarówno na detalu architektonicznym, jak i płaszczyznach ścian. Warstwa ta pojawia się na dużych powierzchniach wypraw założonych na powyższe relikty wypraw wapienno-piaskowych. Znajdowana jest także w miejscach, w których powinny występować profile gzymsów i opasek lub fazowania flizów boniowań. Występuje równocześnie na tych nielicznych detalach, jak na przykład na opaskach tarcz zegarowych, które zostały zachowane. Należy więc przyjąć, iż pierwotnie całości – płaszczyzny ścian, boniowania, gzymsy i pozostały detal – nie pomalowano. Kolor detalu był kolorem materiału, z którego go wykonano – jasnoszary. Wystrój elewacji i prawdopodobnie jej kolorystyka nie uległy zmianie po pierwszym remoncie przeprowadzonym w latach 1884–1907 i w pierwszych dekadach XX wieku[7].

Z analizy zgromadzonych przekazów ikonograficznych wynika, że pierwsze zmiany elewacji polegające na wymianie części stolarki nastąpiły już przed 1958 rokiem. Nie miały one istotnego znaczenia dla wyglądu elewacji. Dopiero przeprowadzony remont, prawdopodobnie pod koniec lat 60. XX wieku[8], wygląd elewacji radykalnie zmienił. Badania in situ potwierdziły, iż usunięto wówczas zasadnicze elementy tworzące wystrój architektoniczny – głównie boniowania, które zastąpiono tynkami wapienno-piaskowymi zatartymi na gładko i pomalowano w kolorze różowym. Kolejne remonty i renowacje pro-

7 Na tym etapie badań powyższa kwestia nie może zostać rozstrzygnięta z powodu braku przekazów źródłowych, których nie udało się odnaleźć w trakcie ograniczonej kwerendy archiwalnej. Również nie jest dowodem pocztówka z 1914 r., zob. ilustr. nr XII.
8 Por. przyp. 4.

8. Pasym, ratusz. Fot. Kamila Wróblewska, 1958. Źródło: Archiwum WUOZ w Olsztynie, nr inw. 3061.

9. Projekt kolorystyki elewacji frontowej ratusza w Pasymiu. Kamila Wróblewska, 1958.
Źródło: P. Cegiełko, Ratusz neogotycki (na fundamentach z poł. XVI w.). Projekt kolorystyki elewacji (b.d.w.). Archiwum WUOZ w Olsztynie.

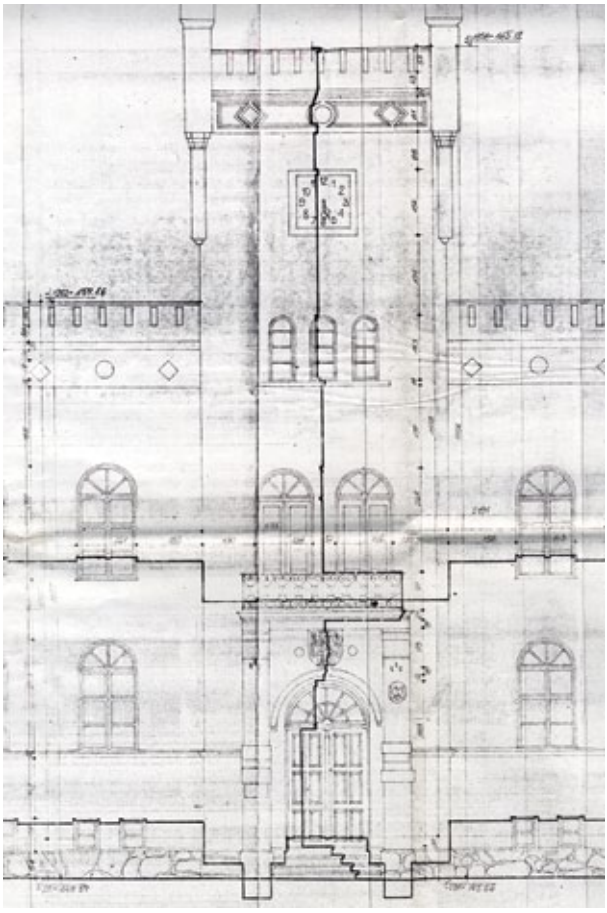
wadzono w równie nieprzemyślany sposób. Detali architektonicznych już nie usuwano, ale też ich nie konserwowano, co powodowało ich stopniowe ubywanie. Jednocześnie w wyniku niepoprawnych konserwatorsko napraw traciły swoją pierwotną formę i charakter. Wykonanie w 2000 roku nowych wypraw w formie tzw. baranka pozostało w tradycji i konwencji sposobu prowadzenia remontów elewacji tego budynku.

Kolorystyka elewacji w latach następnych – z wyjątkiem krótkiej cezury w latach 70. XX wieku, kiedy to płaszczyzny ścian i detal pomalowano w kolorze żółtym – nawiązywała do pierwszego wymalowania w ograniczonej skali przełamanych róży, czasami ze zróżnicowanym potraktowaniem detalu w kolorach zielonym, białym lub szarobiałym.

Ratusz obecnie istniejący, wybudowany w miejscu poprzednich, był budowlą zupełnie nową i bez związków formalnych z poprzednimi realizacjami. Powstał jako swoiste pokłosie rewolucyjnych wydarzeń z lat 1848–1850. Stanowił też, w sposób zapewne zamierzony, unaocznienie ambicji mieszkańców i swoisty symbol – na wzór ratuszy wolnych miast-republik w Italii – idei suwerenności miasta. Zwarta bryła o umiarowych proporcjach, z masywną wieżą pośrodku fasady, wraz z poprawnie dobranym detalem w formie profili nadokiennych, profilowanych gzymsów, zróżnicowanego boniowania w partiach cokołowej i górnych kondygnacji oraz wieńczącej attyki w formie krenelażu – wszystko to sprawiło, że obiekt stał się znaczącym przykładem dobrej architektury municypalnej z połowy XIX wieku.

Nie wiadomo, kto był autorem projektu. Literatura przedmiotu nie zna osoby Karla Junlera, który według autora hasła „Ratusz w Pasymiu" (Wikipedia) miał być twórcą projektu budowli pasymskiej. Być może autor hasła miał na myśli Carla Junkera, architekta działającego w Cesarstwie Austro-Węgierskim, głównie w Wiedniu, który na zlecenie arcyksięcia Maksymiliana Habsburga, przy udziale Antoniego Hausera (autor wystroju wnętrz), zaprojektował rezydencję Miramar pod Triestem[9]. Rozczłonkowanie fasady pawilonu centralnego tej budowli wykazuje wiele podobieństw do analogicznych partii ratusza w Pasymiu. Podobny jest również detal architektoniczny i układ okien. Natomiast artykulację poziomą ograniczono do gzymsów kordonowych i, w odróżnieniu od ratusza, nie ma boniowań[10]. W dorobku Carla Junkera, architekta specjalizującego się głównie w architekturze municypalnej, realizacja zamku Miramar była wyjątkiem. Specjalizował się bowiem w budownictwie inżynieryjnym, budował wodociągi, wieże ciśnień itp. Budownictwo rezydencjalne, podobnie jak realizacje konserwatorskie – na przykład katedra w Bar

9 Carl Junker, hasło [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1965, s. 153 f.
10 Por. ilustr. VIII–XIII i nast.

10. Pasym, ratusz. Elewacja frontowa (fragment), dokumentacja fotogrametryczna. Źródło: P. Cegiełko, Ratusz neogotycki (na fundamentach z poł. XVI w.). Fotogrametria elewacji, 1984. Archiwum WUOZ w Olsztynie.

11. Pasym, ratusz. Elewacja frontowa. Fot. Grzegorz Świętochowski, 2009.

– stanowiły raczej margines jego działalności. Nie mniej interesujący jest fakt, że w dokumentach archiwalnych dotyczących budowy ratusza pasymskiego kilkakrotnie pojawia się nazwisko niejakiego Carla Junkera. W zespole dokumentów zawierających uzgodnienia z wykonawcami oraz rozliczenia i rachunki z wykonawcami prac budowlanych związanych z budową nowego ratusza na dokumencie z 1856 roku (nr 114 w poszycie) podpisanym przez urzędnika magistratu Hinza u dołu pisma widnieje adnotacja: *do uzgodnienia z Carlem Junkerem*. Podobne dopiski na dokumentach sporządzonych przez tego samego urzędnika znajdują się na wielu innych dokumentach z lat 1856–1857. Ponadto zachowały się dwie korespondencje skierowane do magistratu w Pasymiu (datowane na 15 września i 30 września 1856 roku) wysłane z Gielguhnen (Jełguń) – była tam huta szkła – oba podpisane: *Carl Junker*[11]. Kwestia związku nazwisk wiedeńskiego architekta i korespondenta z Jełgunia w kontekście budowy ratusza w Pasymiu na tym etapie badań nie może zostać jednoznacznie rozstrzygnięta. Ewentualne potwierdzenie zgodności personaliów obu wymienionych osób powodowałoby w pewnym stopniu uwiarygodnienie bardzo atrakcyjnej tezy, iż ratusz w Pasymiu stanowił pierwowzór lub swoistą „wprawkę" dla realizacji bardziej znanej w świecie budowli. O ile zamek Miramar tworzony był w duchu jeszcze romantycznej architektury w formie nawiązującej do włoskiego gotyku i kojarzyć się może przez podobieństwo rozwiązań formalnych z ratuszem pasymskim, to raczej trudno mówić o bezpośrednim naśladownictwie. Zwłaszcza że rezydencję znad Adriatyku zrealizowano później, bo w latach 1856–1860, ponadto skala obu budowli jest nieporównywalna. Z podobnych względów nie należy za pewnik przyjmować odniesień do zamku w Babelsbergu[12]. Ponadto w prowincji można było znaleźć znacznie więcej podobnych i współczesnych ratuszowi pasymskiemu realizacji, jak na przykład neogotycki pałac w Jabłonowie, który powstał w latach 1854–1859 na zlecenie Stefana Narzymskiego według projektu architekta berlińskiego Friedricha Augusta Stülera, a zrealizowany pod kierownictwem architekta Karla Lorenza[13]. Niewątpliwie wspólną cechą wszystkich wyżej wymienionych budowli jest ich stylistyka – „kostium włoski". To jeden z nowych trendów w architekturze eklektycznej połowy XIX wieku rozpropagowany, nie tylko w prowincji pruskiej, przez wzorniki i projekty powstające w „państwowej" pracowni Karla Friedricha Schinkla. Budowle te wyróżniają wieże o różnych kształtach i wysokościach, czasami okrągłe w typie angielskim, zwieńczone krenelażem, a rozpropagowane przez Augustusa W. N. Pugina[14]. Otwory okienne są zamknięte półkoliście, a tarasy, balkony zaopatrzono w elementy „gotyckie" w postaci krenelażu i detalu architektonicznego w formie tak zwanego rybiego pęcherza (w balustradach). Na elewacjach jest czytelna trans-

11 Por. ilustr. V–VII.
12 Por. ilustr. III.
13 Por. ilustr. IV.
14 Za: R. Hill, *Augustus Welby Northmore Pugin. A Biographical Sketch*, [w:] *A.W.N. Pugin. Master of Gothic Revival*, red. A. W. N. Pugin, M. B. Aldrich, P. Atterbury, New York: Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, 1995.

12. Pasym, ratusz. Kamień węgielny w południowo-zachodnim narożniku podmurówki. Fot. Grzegorz Świętochowski, 2009.

13. Pasym, ratusz. Fot. Iwona Liżewska, 2021.

pozycja znanego z wnętrz katedr gotyckich podziału ściany na trzy lub cztery strefy, w których każda z kolejnych wyższych kondygnacji jest „lżejsza" w wyniku zastosowania większej liczby otworów i lepszego doświetlenia (środkowy fragment elewacji południowo-wschodniej). Podobne połączenie i przetworzenie form daje się zauważyć w kształcie kwadratowej wieży stanowiącej pewną reminiscencję renesansu florenckiego, jak również w krenelażach i fryzach obiegających szczyty. Często artykulację poziomą akcentowano zróżnicowanym opracowaniem powierzchni poszczególnych kondygnacji, na przykład w formie boniowań. Szukając w najbliższej okolicy bezpośrednich analogii dla pierwotnego wystroju ścian elewacji ratusza, należy zwrócić uwagę na wystrój ścian kaplicy grobowej Samuela i Ewy Rutkowskich, wybudowanej w 1856 roku na cmentarzu w Pasymiu. Opracowanie elewacji jest bardzo podobne do wyższych kondygnacji elewacji ratusza. Dokładniejsza analiza detalu architektonicznego zachowanego w zabytku oraz jego struktura techniczna niedwuznacznie sugerują, że może być to dzieło tej samej grupy wykonawców[15].

Siedziba pasymskiego magistratu jest jedynym w tej części dawnych Prus ratuszem, który otrzymał formę budowli neogotyckiej. Inne budynki o tej funkcji znajdujemy dopiero na Pomorzu, a szczególnie popularne stały się w miastach na Śląsku. Najdoskonalszym przykładem wydaje się ratusz w Głogowie, a zwłaszcza jego wschodnie skrzydło. Ratusz ten utracił swoją formę renesansową podczas gruntownej przebudowy w latach 1823–1835 według projektu architekta Augusta Sollera[16]. Wydaje się, że raczej te realizacje mogły stać się inspiracją dla autora budowli w Pasymiu.

Trudno oprzeć się wrażeniu, że od połowy XIX wieku styl neogotycki, niezależnie o tego czy przybrał kostium angielski, czy też włoski, w tej części dawnych Prus został zarezerwowany nieomal wyłącznie dla rezydencji arystokracji. Oprócz wspomnianej wyżej siedziby Narzymskich do czołowych realizacji z połowy XIX wieku i późniejszych zaliczyć wypada rezydencje junkierskie, na przykład w Jegławkach, Sorkwitach, Karnitach czy Rodelach[17]. Wszystkie one powstały na tak zwanym surowym korzeniu lub w miejscach wcześniejszych lokacji, które z różnych względów w swej pierwotnej formie przestały istnieć. W realizacjach tych oraz wielu innych nowych pożądany efekt uzyskano. Nie zawsze udawało się to w przypadkach obiektów już istniejących. Wówczas najczęściej partie elewacji otrzymywały nowy kostium. Polegało to głównie na dołączeniu modnego, stylowego detalu architektonicznego do wcześniejszej elewacji barokowej lub klasycystycznej, nadaniu modnej formy

15 Na podstawie oględzin przeprowadzonych w trakcie realizacji I etapu prac konserwatorskich w 2021 r.
16 R. Pawlak, *Polska. Zabytkowe ratusze*, Warszawa: Sport i Turystyka; Muza, 2003, s. 18–19.
17 Jegławki, wzniesiona w 1848 r., autorstwa nieznanego z nazwiska architekta z Barcian; Sorkwity, powstała w latach 1850–1856 (projekt n.n.); Karnity, z 1856 r. (projekt K. Erdmana i F. Bieskego); Rodele, wybudowany w latach 1859–1861 (projekt nieznanego z nazwiska architekta związanego z pracownią Karla Friedricha Schinkla).

14. Pasym,widok rynku z zabudową i ratuszem oraz dwoma kościołami z lotu ptaka. Fot. Zbyszko Siemaszko, 1967. Źródło: https://archiwum.zabytek.pl/pl/fototeka/ [data dostępu: 10 listopada 2022].

oknom itp. Zabiegi te nierzadko dodawały budynkom uroku, ale często też stanowiły element dysharmonizujący, czego najlepszym przykładem niech będzie pałac w Sztynorcie[18]. Tam w efekcie podobnych działań umiarowa i wyważona forma wczesnobarokowej bryły budynku została bezwzględnie zaburzona.

Budynek ratusza w Pasymiu ze względu na swoją formę jest zabytkiem niezwykłym. Stanowi oryginalny i unikatowy przykład architektury municypalnej niespotykany na terenie dzisiejszych Mazur. Jako taki jest wart poznania.

Grzegorz Świętochowski

Grzegorz Świętochowski, *absolwent kierunku Konserwatorstwo i Muzealnictwo na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Związany zawodowo z Muzeum Zamoyskich w Kozłówce i Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie oraz służbami ochrony zabytków w regionie.*

18 W latach 1860–1880 do bryły korpusu głównego, oprócz dostawionych – dwukondygnacyjnej wieży baszty i pary alkierzy – pawilonów, przebudowano ryzalit elewacji frontowej, dodając elementy w stylu neogotyckim – potrójny szczyt z ostrołukowymi oknami.